

Використання математичного моделювання в політології робить необхідним глибоке осмислення даного методу пізнання об'єктивних закономірностей функціонування і розвитку суспільства, що дає можливість отримати різні форми організації навчального процесу і забезпечують міждисциплінарне дослідження актуальних суспільно-політичних предметів.

Дякую за корисні дискусії В.Корнієнку і А.Шияну.

Література:

1. Корнієнко В.О., Шиян А.А., Денисюк С.Г. Моделювання фінансових механізмів лобіювання в умовах «критичності» за кількістю депутатів у прийнятті рішень // Політологічний вісник. Зб. наук. праць. – К.: ІНТАС, 2007. – Вип. 29. – С. 110-117.
2. Persson T., Tabellini G. Political Economics: Explaining Economic Policy. - Cambridge, MA: MIT Press, 2000. – 533 p.
3. Acemoglu, D., Robinson, J. A., Economic Origins of Dictatorship and Democracy. Cambridge. - Cambridge University Press, Cambridge. - 2006. – 416 p.
4. Корнієнко В.О., Денисюк С.Г., Шиян А.А. Математичне моделювання технологій майбутніх президентських виборів в Україні: методологічні основи та вплив існуючого розкладу сил // Політологічний вісник. – Київ: «ІНТАС», 2008. – Вип.31. – С.211-221.
5. Саати Т. Математические методы исследования операций. М., 1962.
6. Шиян А.А. Выборы в Украине: технологический тупик // Политический маркетинг (Москва). – 2006. - №5. – С.31-38.
7. Яковлев И.Г. Информационно-аналитические технологии и политическое консультирование // Полис.— 1998.—№2 .
8. Lave Ch., March J.G. An Introduction to Models in Social Sciences. N.Y., 1978.
9. Persson T., Tabellini G. Political Economics: Explaining Economic Policy. - Cambridge, MA: MIT Press, 2000. – 533 p.
10. Mas-Collel A., Whinston M.D, Green J.R. Microeconomic Theory. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – 977 p.
11. Myerson R.B. Game theory: analysis of conflict. – London: Harvard Univ. Press, 1991. – 568p.

*Дмитренко М.А.,
кандидат політичних наук,
професор кафедри політичних наук
НПУ імені М.П.Драгоманова*

ПОЛІТИЧНА ОСВІТА І ПОЛІТИЧНЕ ПРОСВІТНИЦТВО В СИСТЕМІ ЧИННИКІВ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Україна прагне увійти до європейського і світового співтовариства цивілізованою країною з високими життєвими стандартами. І перепусткою до цивілізованого світу є нарівні з економічним зростанням, технологічним розвитком та раціоналізацією політичних процесів також і високий ступінь демократичності і громадянської освіченості населення. У країнах західної демократії, де ідеї громадянської освіти впроваджуються тривалий час, такі загальнолюдські цінності, як миролюбність, гуманізм, терпимість, толерантність, законслухняність, порядність, стали притаманні для більшості громадян [1].

Наша країна перебуває на етапі становлення політичних інститутів демократії, а тому потрібне подальше формування та удосконалення різноманітних демократичних структур, залучення молоді до демократичних цінностей передусім через політичну освіту і просвітництво [2].

Ще в класичних працях з політичної культури Алмонда, Верби та Інглехарта доведено, що поширення освіти та розвиток мас-медіа, які є важливими чинниками політичної освіти, сприяло більшому залученню населення до громадянської активності. Цей процес отримав назву «пізнавальна мобілізація». Невідповідність у рівнях освіти продовжує співвідноситися з рівнем політичної активності. Англійські політологи вважають, що ті, хто має освіту і закінчив освітні заклади є більш упевненими у своїх здібностях розуміти політику. Подальше вивчення цієї проблеми знайшло співвідношення між вивченням політики студентами, їх більшою поінформованістю та ідеологічною софістикою [3].

Крім того сучасне життя вимагає від особи не лише політичної активності, а й усвідомлення нею власної ролі та значення у житті суспільства і відповідальних дій згідно з власними переконаннями й цінностями. Намагання звільнитися від спадщини тоталітаризму в економіці, політиці та національній самосвідомості поки не мають в Україні бажаного успіху, зокрема через несформованість у суспільстві системи цінностей, моделей та зразків поведінки, характерних для демократичної політичної культури [4]. За цих умов Україна надзвичайно потребує досконалої політичної освіти як потужного знаряддя політичної соціалізації, інтегрування особистості у політичну систему, зміцнення громадянського суспільства на фундаментальних засадах рівності, взаємної відповідальності й почуття власної гідності.

Поняття «політична освіта» і «політичне просвітництво» часто вживають як синоніми. Проте в науковій літературі є приклади розмежування цих понять. Так, С. Болтівець вважає, що термін «освіта» має значення процесу, ступеня, сукупності, системи знань і навчально-виховних закладів, у яких вона здійснюється. Суб'єктом освіти є той, хто безпосередньо навчається або навчає. Поняттю просвіти притаманне ширше значення, що охоплює процес, ступінь, сукупність самоусвідомлення суспільства, нації, людства. Продуктом просвіти є ноосфера [5]. Приймаючи таку позицію, можна зробити висновок, що політична освіта здійснюється виключно навчальними закладами різних типів і спрямована переважно на молодь, тоді як політичне просвітництво здійснюється усією різноманітністю суб'єктів - державними та громадськими організаціями, політичними партіями, засобами масової інформації, культурними та мистецькими об'єднаннями тощо, - та спрямоване на людей будь-якого віку.

Політична освіта є джерелом формування політичної свідомості - політичних знань, переконань, поглядів, оцінок, установок та ідеалів. Теперішній стан українського суспільства вимагає від кожної людини усвідомленого ставлення до політичних подій, які відбуваються в країні та світі, уміння дати правильну світоглядну оцінку, оволодіння практичними навичками участі в громадянському житті. Політичні знання нині стають не просто атрибутом загальної ерудиції, але й об'єктивною необхідністю [6].

Політична освіта має дати тим, хто її потребує, певний рівень знань, який може вважатися достатнім для того, щоб забезпечити партиципацію [7]. Проте політична освіта має на меті не лише озброїти певним набором знань, вона виконує більш важливе завдання - навчити знаходити потрібну інформацію, яка у майбутньому може бути необхідною для захисту власних прав, інтересів, виконання громадянських функцій.

Політичні знання разом з політичними поглядами називають когнітивним аспектом політичної культури. Нарівні з когнітивним аспектом, виокремлюють переконливий та поведінковий [8]. Когнітивний аспект включає в себе загальні знання про владу, політику та їх природу, знання про устрій держави, форми і способи участі громадян в управлінні суспільством та вирішення політичних питань, знання прав і обов'язків громадян, а також соціально-політичні погляди. Переконливий аспект політичної культури складається з

політичних переконань, політичних почуттів, політико-ціннісних установок. Поведінковий аспект означає включеність у політичну практику, наявність умінь і навичок політичних дій [9].

Взагалі знання, що дає політична освіта, завжди повинні мати практичну спрямованість. Це означає, що недостатньо вивчити права громадян, знати основи політичного ладу держави, треба навчитися користуватись цими знаннями, коли виникають проблемні або конфліктні ситуації. Тобто, політична освіта і просвітництво є не лише джерелом політичної свідомості, але й політичної психології (почуттів, настроїв, намірів, мотивів, переконань, волі) та політичної ідеології (цінностей, ідеалів, ідей, доктрин, концепцій тощо). Тут ключову роль відіграє система цінностей, які відтворює політична освіта.

Система освіти і засоби масової інформації як головні агенти політичної освіти спричинили впровадження у свідомість нового для нашого суспільства каталогу цінностей: індивідуалізм, приватна власність, ринок, конкуренція, свобода підприємницької діяльності, свобода і права людини, демократія, опозиція, правова держава та інші. Однак, як зазначає О. Білякова, «цей каталог частіше сприймається аргіогі, як даність, без належного зіставлення з дійсністю. Тому названі цінності трактуються частіше як своєрідні стереотипи, кліше, що дозволяють відкидати елементи попередньої системи цінностей і політичний досвід прийдешніх поколінь» [10].

Отже, політична освіта як фактор формування політичної культури має не лише надавати політичні знання, на основі яких формуються уявлення щодо форм і способів функціонування громадянина у політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі держави, але й формувати певні політичні уміння, якості та чесноти [2]. С. Ткачов та Н. Ткачова виокремлюють такі уміння та якості: уміння критично переробляти політичну інформацію, уміння аналізувати та оцінювати політичні ситуації, уміння аргументовано та логічно дискутувати з політичних питань, потреба в отриманні знань, що стосуються політичного життя та інтерес до політики взагалі, прийняття цінностей демократичного суспільства, керівництво ними в діяльності, терпиме ставлення до різних політичних поглядів та оцінок інших людей, повага до опонентів у політичних дискусіях тощо [9].

Окрім знань, навичок, установок політична освіта дає особистості можливість вибору шляху формування своїх взаємин із суспільством із комплексу можливих альтернатив, до яких входять уже наявні, а також створені самим суб'єктом. Вона підвищує соціальну активність молоді, розвиває бажання власними силами поліпшувати економічні, соціальні, політичні та культурні умови життя, допомагає адаптуватися до нових соціально-економічних умов, прийняти загальнолюдські цінності, які зі свого боку сприяють формуванню високої відповідальності в суспільстві [11].

Саме на шкільні роки припадає ключовий період формування громадянської культури, громадянських цінностей, самоусвідомлення особи, включаючи національну свідомість. Здобуті в дитинстві знання істотно впливають на майбутні погляди і політичну поведінку особистості, а отже, і на функціонування політичної системи суспільства в цілому. Вже в дитячі роки складається різне ставлення до політики: або як до процесу боротьби за владарювання, у ході якого допустимі різні методи, засоби та можливі відхилення від моралі, або як до процесу, що потребує законслухняної поведінки й легітимної діяльності [3].

Отже, починаючи зі школи освітня система забезпечує первинну основу для утворення єдності громадян в усвідомленні й досягненні загальнонаціональної мети. Ще Платон наголошував, що не лише освіта впливає на закони, але й закони мають виконувати певні завдання щодо освіти. Громадянська освіченість та культура має містити знання про суспільство та державу, про політичні інституції, їхню структуру й функції, принципи й процедури соціальної взаємодії, історію Батьківщини, способи державного правління, права й обов'язки громадян, виборчі системи тощо. Отож, як зазначив С. Рябов, потрібно зробити

політичну освіту складовою урядової політики, державну політику перетворити на педагогіку [12].

Державна політична освіта реалізується передусім у викладанні політичних знань на основі затверджених відповідними державними органами програм, доктрин, стандартів. Політичні знання через мережу освітніх установ адресуються широкому загалові, сприяючи політичній соціалізації молоді, культивуванню відповідних новому суспільству ідеалів, моральних і політичних цінностей. Водночас такий активний формувальний вплив держави на стан і зміст політичної свідомості не має перетворюватись на всеохоплююче й обов'язкове нав'язування єдиної думки, ідеологічної доктрини певної верстви, однієї партії, яке мало місце в недавньому тоталітарному минулому.

Оскільки тривалий час ми мали саму лише однопартійну ідеологічну пропаганду, а не освіту громадян, у країні ще й досі відчутні рудименти культури тоталітаризму, які мають вияв у войовничій непримиренності, звичці жорстко ділити людей на «наших» та «ворогів», нетерпимості до іншої думки та готовності політиків не поступатися принципами й відмовлятися від діалогу [13].

Саме на заклади освіти покладається важливіша місія навчити молодь жити за умов ідеологічного плюралізму, виробити власну громадянську позицію, поважати культуру інших народів, жити безконфліктно, усвідомлюючи той факт, що ніхто не має права на істину в останній інстанції [11].

Проте це не суперечить державницькій орієнтованості системи освіти. Державницька ідеологія (мета держави, ідеали, які реалізує держава, що відбиваються в Конституції та інших державних документах) мають бути закладені хоча б у частину суспільствознавчих дисциплін. Держава не може бути байдужою до змісту і якості підручників, змісту курсів і спецкурсів політичної освіти. Це не цензура, а контроль за державницьким спрямуванням політичної освіти. Будь-яка найдемократичніша держава не може допустити антидержавного, антиконституційного спрямування політичної освіти, яка може стати руйнівною політичною і духовною силою щодо держави і громадянина [14]. Інша справа - партійні ідеології. Вони мають залишатись «зовнішнім фактором» для системи освіти і бути приватною справою учнів, викладачів вищих навчальних закладів. Ні середня, ні вища школа не повинні перетворюватись на арену боротьби ідеологій.

Політична освіта й політичне просвітництво повинні бути тим дієвим і прийнятним способом формуючого впливу держави на розвиток особистості, "яка усвідомлює цінність людської гідності та сталих суспільних зв'язків і функцій, спроможна їх захищати й відстоювати" [13].

Політична освіта - це галузь навчання, яка не так чітко визначена, як інші. Вона охоплює багато шкільних і вузівських дисциплін, і її цілі не обмежуються лише пізнанням, а стосуються цінностей і поведінки. Навіть в одній і тій самій країні існують різні погляди щодо ролі освітніх закладів у цій сфері залежно від політичних та культурних умов. Ось чому є значні розбіжності між шкільними системами різних країн стосовно як функцій, наданих школам у галузі громадянської освіти, так і організації виховної діяльності школи [15].

Саме школа формує групових лідерів, які у майбутньому перетворюються на дорослих людей з активною громадянською позицією. Вплив на формування громадянина може відбуватися прямим шляхом через навчальні дисципліни гуманітарного циклу, або непрямим - через участь у шкільному самоврядуванні, виконанні громадських доручень, через матеріал на уроках історії чи літератури.

Протягом останніх років у нашій країні вжито чимало заходів із впровадження системи громадянської освіти: випущено експериментальні підручники, які нині проходять апробацію, у загальноосвітніх школах діють експериментальні майданчики, проводяться конференції та семінари, Академією педагогічних наук України розроблено концепцію громадянського виховання. Водночас фахівці стверджують, що в нашій державі система

освіти слабо зорієнтована на формування у молоді демократичних цінностей, виховання громадянина демократичної держави. Серйозною перешкодою на шляху громадянської освіти й виховання є розрив між теоретичними знаннями і повсякденною соціальною практикою [2].

Стара суспільна система зруйнована. Нова ж лише задекларована в Конституції. Минуло 17 років з дня проголошення незалежності, але й нині не обнародована ні довготривала, ні найближча перспектива розвитку країни. Що ми будемо, і що будемо робити через рік, два, п'ять, десять, п'ятдесят років - невідомо. Жодна політична сила в Україні не взяла поки що на себе сміливість розписати перспективу України хоча б на 50 років, тому що ніхто не знає, що трапиться в найближчі місяці. Україна ще не має досвіду демократичних традицій, участі громадян у прийнятті рішень, у суспільно-політичних процесах, громадських організаціях і асоціаціях для захисту своїх прав та обстоювання інтересів. Тому учням і студентам важко уявити в реальному житті багато з того, що вивчається в межах соціально-політичних дисциплін.

Окрім того, є очевидним, що існує певна прогалина між тим, що викладається про демократію та демократичні права, і фактичною можливістю скористатися ними в навчальному закладі. Це ключова проблема у системі викладання суспільно-політичних наук. Сучасна школа ще не звільнилася від авторитарних методів навчання й виховання, а демократії не можна навчити недемократичними методами. Тому дуже важливою виявляється реальна демократизація навчального процесу, створення демократичного клімату в класі та школі, навчальній групі та вузі. Мається на увазі можливість висловлювати й обговорювати власні думки, брати участь у житті школи або вузу та впливати на процес прийняття рішень стосовно організації процесу навчання.

Також істотною проблемою в системі викладання суспільно-політичних наук є різна, часто недостатня академічна підготовка вчителів. Цей аспект особливо важливий, оскільки вибір методів викладання і системи оцінювання (а отже, і якість викладання) великою мірою залежить від якості підготовки вчителя. Експерти з багатьох країн, які здійснювали національні дослідження, вважають, що «урокам з громадянської освіти бракує різноманітності форм викладання і що вони, головним чином, зосереджуються навколо вчителя» [15]. Від особистості викладача та від вибору технології навчання також безпосередньо залежить ефективність політичної освіти у вузі.

У викладанні суспільно-політичних наук як у школі, так й у вищому навчальному закладі основних цілей політичної освіти можна досягти за допомогою методів, у яких центральна роль відводиться учневі та студентові. Це, перш за все, активні методи навчання, що стимулюють творчість, ініціативу, самостійне та критичне мислення і базуються на принципах багатосторонньої взаємодії (дискусії, рольові ігри, мозкові атаки тощо). У цьому зв'язку дуже важливим соціальним завданням є розвиток у студентів і учнів творчого мислення, особистісної ініціативи, здатності та прагнення до самоосвіти, які допоможуть їм гідно виконувати свою соціальну роль і знаходити способи самореалізації в умовах, що весь час змінюються.

У середній школі України функції політичної освіти підлітків виконують такі дисципліни як «Суспільствознавство», «Людина і світ», «Українознавство», «Народознавство». Освітня галузь «Суспільствознавство», що включає в себе усі перелічені дисципліни, розкриває суть і закономірності соціальних явищ і процесів, що відбувалися у процесі історичного розвитку людства загалом і української нації зокрема, формує в учнів здатність аналізувати історичні події та давати їм власні оцінки [16].

Останнім часом дедалі більше дослідників і практиків наголошують на потребі впровадження у школах окремого курсу «Громадянська освіта». Цікавою є позиція О. Рижковського, який пропонує стандарти з громадянської освіти для учнів різного віку. Так, для учнів 1-4 класів автор вважає необхідним знати - що таке Конституція і яке її значення, функції громадян у нашій державі, міжнародно-правові документи про права

дитини; для учнів 5-8 класів - роль громадянина в державі, основні цінності демократії, що таке державна влада та функції її гілок, принципи відносин між Україною та іншими державами на міжнародній арені; для учнів 9-11 класів - що таке політика, засади політичної системи України, роль громадянина в державі, відносини між Україною та іншими державами у міжнародній політиці [17].

Вища школа має широке поле діяльності для політичної освіти і просвітництва. Найбільш поширеною нині в українських вузах дисципліною з політичної освіти є курс політології. Основне завдання політичної освіти у вищій школі - збудити інтерес до вивчення курсу політології, подолати поверхове й інколи негативне ставлення до проблем політики. Окрім певного набору знань з історії політичної думки, теорії політики, політичних інститутів і процесів, курс політології повинен дати змогу студентам самовизначитись у політичних позиціях і духовних процесах, ув'язати набуті політологічні знання із системою знань інших суспільно-політичних дисциплін, застосовувати здобуті знання при аналізі актуальних проблем сучасності. Перед курсом політології для студентів педагогічних вузів і університетів, що дають випускникам право викладання, ставиться ще одне важливе завдання. Він повинен сформувати вміння донести до учнів здобуті знання та сприяти формуванню політичної свідомості й культури [18].

Теоретичні політичні знання в межах курсу політології сприяють формуванню певної політичної позиції студента - емоційного ставлення до політичних явищ і процесів, переконання щодо певних політичних явищ, системи політичних цінностей, схильності до політичної діяльності. Лекційний матеріал дає можливість молоді орієнтуватись як у теоретичних, так і в практичних проблемах, а семінарські заняття сприяють формуванню навичок наукового аналізу [19].

Курс політології, як і решта дисциплін гуманітарного циклу, що покликані виконувати функцію політичного просвітництва, має прищепити студентам свободу висловлювання власних думок, без чого не може бути творчого вивчення предмету, соціального поступу в суспільстві. Пізнавальні та виховні можливості курсу посилюються, коли особлива увага приділяється людському вимірові політики, проблемам гармонійного поєднання загальнолюдських, національних, групових та індивідуальних інтересів, співвідношенню і взаємодії людини, держави й суспільства, формуванню почуття патріотизму, громадянської активності в боротьбі за становлення української нації, розбудову правової та соціальної держави, духовне збагачення людини [18].

Після розпаду радянської системи в більшості нових незалежних держав замість колишньої комуністичної ідеологічної монополії встановилася практика багатопартійного впливу, однак не було засновано структури державницької політичної просвіти. Нині слід якнайшвидше заповнити цю прогалину, подолати відсутність інтегративного впливу. При цьому важливо уникати підміни державницької громадянської освіти агітацією за ідеали якоїсь однієї партії, неухильно дотримуватися відмінності між політичною пропагандою та громадянською освітою. Адже в пострадянських суспільствах багато хто все ще прагне звести громадянську освіту до політичного інструктування, так званого «політичного інформування» або роботи партійних гуртків. Часом дехто намагається повернути освіту для громадськості, зокрема освіту виборців, на агітацію на користь тієї чи іншої партії. Законне та рівноправне існування різноманітних ідеологічних і політико-партійних позицій має бути збалансоване інтегративним, державницьким впливом заради спільних (а не лише окремих групових) інтересів [12]. Однією зі складових такого впливу є політична освіта, здійснювана неполітичними інституціями.

Саме політичне просвітництво є механізмом позбавлення свідомості людини від політичних ілюзій і засобом формування вміння і мужності довіряти власному розуму й керуватися ним. Головна мета політичного просвітництва полягає в тому, щоб навчити людину бути вільною. З приводу свободи досить влучно висловився російський філософ М. Мамардашвілі: «свобода - це вільні, а не довільні дії: не роблю, що хочу, а роблю,

зібравшись, таке, що не залежить від того, в річище яких наслідків і в які зчеплення впаде мій вчинок» [20].

Саме «зібрана», цілісна особистість може позбутися політичних ілюзій і протистояти впливу міфів. Як зазначив А. Цуладзе, «якщо „людина натовпу“ розчинена в колективному несвідомому та повністю залежить від нього, то „зібраний суб’єкт“ є повною протилежністю йому. Він відповідає за свої вчинки, він мислить, а не засвоює думки інших. І в нього є індивідуальна воля на відміну від „людини натовпу“, яка підкорена колективній волі» [21].

Розглянуті роль суспільно-політичних наук як у школі, так і у вищому навчальному закладі, основні цілі політичної освіти та просвітництва дають можливість сформулювати такі висновки.

По-перше, політична освіта подається як галузь навчання, що має вплив і затребувана протягом всього життя, її цілі не обмежуються лише пізнанням, а стосуються цінностей і поведінки. Система освіти в Україні ще слабо зорієнтована на формування в молоді демократичних цінностей, а навчально-виховний процес недостатньо спрямований на формування демократичного світогляду. Серйозною перешкодою на шляху модернізації громадянської освіти та виховання є розрив між теоретичними знаннями та повсякденною соціальною практикою. Сучасна школа ще не звільнилася від авторитарних методів навчання та виховання, а демократії не можна навчити недемократичними методами. Ідеться про створення необхідної політичної комунікації і широкого дискурсу, можливість висловлювати й обговорювати власні думки, брати участь у житті школи або ВНЗ та впливати на процес прийняття рішень стосовно організації процесу навчання. Істотною проблемою є різна, часто недостатня академічна підготовка вчителів. Причому, це проблема не лише національних шкіл.

По-друге, вища школа має широке поле діяльності для політичної освіти і просвітництва. Її основним завданням є посилення інтересу до вивчення курсу політології, який має дати змогу студентам самовизначитись у політичних позиціях і духовних процесах, ув’язати набуті політологічні знання із системою знань інших суспільно-політичних дисциплін, застосовувати здобуті знання при аналізі актуальних проблем сучасності. Перед курсом політології для студентів педагогічних вузів і університетів, що дають випускникам право викладання, ставиться ще одне важливе завдання. Випускник повинен сформулювати вміння донести до учнів здобуті знання і сприяти формуванню політичної свідомості та культури, жити за умов ідеологічного плюралізму, виробити власну громадянську позицію, усвідомлюючи той факт, що ніхто не має права на істину в останній інстанції. Будь-яка найдемократичніша держава не може допустити антидержавного, антиконституційного спрямування політичної освіти, яка може стати руйнівною політичною і духовною силою щодо держави і громадянина. Інша справа - партійні ідеології. Вони мають залишатись „зовнішнім фактором” для системи освіти і бути приватною справою учнів, викладачів вищих навчальних закладів. Ні середня, ні вища школа не повинні стати ареною боротьби ідеологій.

Література:

1. Єфименко Т. Громадянська освіта в демократичному суспільстві // Громадянська освіта в Україні: досвід, пошуки, перспективи. Матеріали конференції. - Ніжин: НДПУ, 2002.
2. Концепція громадянської освіти в Україні // Інформаційний бюлетень Проекту «Освіта для демократії в Україні». - Випуск 2. - 2000.
3. Грищенко З. Мистецтво жити разом: світовий досвід і пошуки Україною свого політичного обличчя. Наукове видання. – Харків: ХДАУ, 1999.
4. Громадянська освіта: Книга для вчителя / Арцишевський Р. А., Бакка Т. В., Гейко І. М. та ін. - Львів: ТЕКА, 2002.
5. Болтівець С. Формування змісту громадянського та політичного просвітництва // Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні:

- Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26-27 лютого 1998 р. - К.: Гнозис, 1998.
6. Гавришук В., Сейранян Ф. Практическая політологія // Высшее образование в России. - 2001. - № 1.
 7. Мюнклер Х. Гражданская компетентность // www.academy-go.ru/publications/Munkler.html.
 8. Васильев В., Щегорцев В., Яковлев А. Политическая культура трудящихся: понятие, содержание, структура и функции. - М.: АОН, 1981.
 9. Ткачев С., Ткачева Н. Нравственная и политическая культура как ценности воспитания: Учеб. пособие: Для студентов факультета «Социальный менеджмент». - Х., 1999.
 10. Білякова О. Політичні цінності та сучасна політична культура // Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26-27 лютого 1998 р. - К.: Гнозис, 1998.
 11. Сартанія В. Гражданское образование: проект ЮНЕСКО // Высшее образование в России. - 2001. - № 5.
 12. Рябов С. Роль громадянської освіти в демократичному перетворенні українського суспільства // <http://gilan.ua.net/sp/2/a05 ua.html>.
 13. Рябов С. До концепції державної політики у галузі формування культури громадянськості в Україні // Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26-27 лютого 1998 р. - К.: Гнозис, 1998.
 14. Михальченко М. Політична наука і політична освіта: міра теоретизації та ідеологізації // Вища освіта України. - 2003. - № 1.
 15. Громадянська освіта в країнах Європи. Результати другого етапу дослідження з громадянської освіти Міжнародної асоціації з проблем оцінки досягнень у галузі освіти (IEA). Бруно Лосіто. Національний інститут з проблем оцінки досягнень у галузі освіти (CEDE), Італія // <http://www.edu-democracy.org.ua/fig2.html>
 16. Базовий навчальний план загальноосвітніх навчальних закладів. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 05.08.1998р. № 1239.
 17. Рижковський О. Практичний досвід впровадження громадянської освіти в Україні // Громадянська освіта в Україні: досвід, пошуки, перспективи. Матеріали конференції. - Ніжин: НДПУ, 2002.
 18. Томек В. До питання про місце політології при підготовці майбутніх педагогів // Громадянська освіта в Україні: досвід, пошуки, перспективи. Матеріали конференції. - Ніжин: НДПУ, 2002.
 19. Старенька Л. Вивчення основ політичної науки як важливий чинник формування політичної культури студентів // Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26-27 лютого 1998 р. - К.: Гнозис, 1998.
 20. Мамардашвили М. Введение в философию // Мой опыт не типичен. - Спб., 2000.
 21. Цуладзе А. Политическая мифология. - М.: Изд-во Эксмо, 2003.